

dr sc. Kasim Korjenić
Nastavnički fakultet Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru

MODERNA DRUŠTVENA I HUMANISTIČKA MISAO BOŠNJAKA

Značaj i uloga časopisa „Putokaz“

REZIME

U radu se se prezentira i rasvjetljava suočavanje naše sredine s dolaskom moderne misli i novih socijalnih i političkih ideja koje su nastale u okviru građanskog društva Evrope. To se odrazilo na ukupno ekonomsko, političko, socijalno i duhovno stanje bosanskohercegovačkih muslimana koji su se dolaskom Austro-Ugarske, preko noći, našli u novom, drugačijem kulturno-ekonomskom i pravnom okviru. Novo vrijeme tražilo je adekvatne odgovore od kojih je zavisio njihov status i opstanak, odnosno trebalo je spriječiti asimilaciju i razaranje bošnjačkog totaliteta. Susret s modernom je jedan od najznačajnijih događaja za bošnjačku umnost i putem sinkretičkog karaktera traži se model uključivanja u evropske kulturne tekovine, a da se ne žrtvuje višestoljetna islamska duhovnost. Časopis *Putokaz* je bio glasilo građanski orijentiranih bošnjačkih intelektualaca koji su prvi izgradili jasnu predstavu o važnosti historijskog trenutka i doživljavali problem na način koji je Bosnu i Hercegovinu izvodio na svjetsko-povijesnu scenu.

Ključne riječi: moderna, građansko društvo, bosansko-hercegovačko društvo, evropeizacija, akomodacija novim prilikama

UVOD

Moderna je u Evropi nastala kao proces duhovne emancipacije od bilo kakvih čvrstih šema i općih kanona u svim oblicima duhovnog života i stvaranja. Još od renesansnog pohoda prema svijetu afirmira se moderni angažman u umjetnosti i mišljenju i ideja da čovjek ne može pobjeći iz svog svijeta i društva tj. da je dužan mijenjati svijet sukladno vlastitim potrebama i nadama.

Ideja modernizma postaje središnja ideja, a najvažnija društvena, ekonomska, politička i duhovna energija postaje kapital koji ukida granice političkog feuda.

Glavna duhovna struja koja je utjecala na karakter povijesnih kretanja početkom devetnog stoljeća u Evropi i izražavala ideje i interese građanskog društva utemeljenog u industrijskoj proizvodnji zasnovanoj na podjeli rada i slobodnom tržištu, bilo je prosvjetiteljstvo s liberalizmom kao svojim bitnim političkim izvodom.

Iz toga su se razvile sve značajne političke ideje i pokreti, sva politička strujanja karakteristična za novonastalo građansko društvo. Gledajući filozofski, moderna je značila pokret oslobađanja duha i korespondirala s načinom dostizanja slobode, što je podrazumijevalo pitanje oslobađanja mišljenja od velikih misaonih sistema i otvaranje prostora za slobodnu kreaciju i procjenjivanje rezultata.

Postavlja se osnovno pitanje: šta je to mišljenje, kako ono postoji i na koji način ostvaruje povezanost s realitetom? U konačnici, to porađa nove tokove znanosti i mišljenja, kakvi su moderna pozitivna eksperimentalna znanost i razni pravci u sociologiji, kritički orijentirani prema duhovnom naslijeđu, a u čijem je središtu pojam slobode u svim različitim interpretacijama toga pitanja u modernoj političkoj praksi.

Ta misao je intepretirana u tada aktuelnim teorijskim interpretacijama modernog doba, kroz razne struje pozitivizma i neopozitivizma, marksizma i njegove političke ideologije raznih profila, kao i raznih vrsta političkih ideologija nastalih na idejama evropskog liberalizma.

I

Proces etabliranja moderne misli u BiH započinje krajem 19. stoljeća, kad moderni svijet oblikovanje i uspostavljanje odnosa spram socio-kulturnog i političkog medija postiže dolaskom Austro-Ugarske, kad je otpočeo proces evropeizacije, modernizacije i uključenja u Evropu.

U najranijem razvoju bosanske povijesti (bosansko kraljevstvo), prevladavala je vezanost za Zapad, a osvajanjem i proširenjem Osmanskog carstva, Bosna i Hercegovina postaje u političkom, državno-pravnom, duhovnom i kulturnom pogledu sastavni dio orijentalnog islamskog svijeta. S Austro-Ugarskom, došlo je do naglog odvajanja od Istoka i dramatičnog okretanja prema Zapadu, kad se događa povijesni preokret u duhovno-povijesnom biću bosanskih muslimana.

Oni su se našli u novom, drugačijem kulturno-ekonomskom i pravnom okviru što je proizvelo mnoge teškoće u procesu prilagođavanja i uključivanja u novi način života.

Započelo je razdoblje u kome su postavljana mnoga pitanja i tražili se adekvatni odgovori, od kojih je zavisio njihov status i opstanak.

U životu BiH desile su se ogromne promjene od državno-pravnog statusa do novih određenja prema građanskom društvu, političkom djelovanju, nacionalnom organiziranju, novom načinu proizvodnje i, konačno, prema vlastitom biću.

To je izazvalo duhovni i društveni vrtlog, kad se postavilo radikalno pitanje koje se baziralo na iznalaženju načina življenja: kako prihvatiti tekovine zapadne kulture i civilizacije, a istovremeno zadržati islamsku duhovnu samobitnost?

Ukupnom duhovnom i političkom scenom poslije 1878. godine, dominiralo je pitanje nužnosti evropeizacije i modernizacije cjelokupnog BiH društva, a tempo modernizacije najviše je zavisio od prihvatanja evropskog modela života od strane muslimana, jer je njihov život zbog tih okolnosti bio vidno inficiran, jer su sve te promjene duboko zadirale u tradicionalne oblike i strukturu života i mišljenja.

Pitanja akomodacije novim prilikama zaoštrilo se čak do oblika da li treba iseliti u Tursku, kao što govori fetva šeih-ul-Islama, ili ostati u svojoj zemlji – što je stvorilo velike probleme na duhovnom i političkom planu.

Na drugoj strani, veliki autoriteti islamske zajednice, kao što su reis Azapagić, muftija Tarabar i reis Džemaludin Čaušević istakli stav da je ostanak u zemlji vjerska obaveza i da je nužno prilagoditi se novim uvjetima života, tj. prihvatiti procese evropeizacije i duh modernog evropskog društva, kao i njegovih glavnih vrijednosti u kojem dominira duh racionalnosti naučnog mišljenja.

Pitanje da li seliti u Tursku, ili ostati u svojoj zemlji, ubrzo je anulirano reformskom akcijom reisa Čauševića, koji je ukazao na potrebu prihvatanja evropskog obrazovanja muške i ženske djece, isticanja stava da treba prihvatiti sve novine koje ne ugrožavaju islamski identitet, a koji je izražen u slobodi vršenja najvažnijih vjerskih obaveza.

Nužnost evropeizacije i modernizacije cjelokupnog života nametnuti su kao imperativ i u tom procesu trebalo je naći odgovarajuće rješenje za problem saživljavanja islama kao duhovne osnove historijskog i nacionalnog identiteta s modernim vremenom i prilagoditi se novim društvenim i političkim idejama.

Inteligencija je, uglavnom, odgovorila pozitivno na izazove vremena, objašnjavajući da tehnika, nauka i tehnička civilizacija nisu protuislamski i s pomenutim velikim autoritetima islamske zajednice odigrali su odlučujuću ulogu, objašnjavajući da je nužno prihvatanje modernih naučnih dostignuća sa stanovišta islama. Takvim stavovima, osnovni problem koji je bio vezan za proces akomodacije novim prilikama, uspješno je riješen.

Mladi ljudi i inteligencija slijedili su društvene tokove uključenja u nove političke, ekonomske i kulturne oblike života i tražili izlaz u dubljim društvenim promjenama. To je ukazalo na drugi dio problema, a tj. na potpunu akomodaciju novim socijalnim i političkim idejama koje su nastajale iz specifičnosti razvoja evropskog građanskog društva, čiji je glavni aspekt bio oštar klasni sukob.

Građansko društvo Zapada išlo je putem sekularizacije ukupnog sistema društvenih, političkih i duhovnih odnosa. U našim prilikama, intelektualni front nije uspio izbjeći zamci prakticanja i tumačenja sekularizma kao ateizma, što je još više ugrozilo unutarnje biće bosanskih muslimana, uz prijetnju da se izgubi

nacionalna samobitnost i samoodređenost. Zbog takvih grešaka strateške orijentacije, socijalne i političke ideje nailazile su na nerazumijevanje.

Posebno treba naglasiti da je uključenje u nove političke, ekonomske i kulturne tokove Evrope naglo usporeno stvaranjem Kraljevine SHS, kad je došlo do stagnacije svih temeljnih procesa modernizacije koji su započeli u doba Austrougarske putem industrijalizacije, izgradnje kulturnih institucija, evropskog školstva i institucija političkog života.

U bosansko-muslimanskom biću došlo je do daljih ideoloških i nacionalnih podvajanja i sukoba usljed "nacionaliziranja" u srpskom, hrvatskom ili jugoslavenskom pravcu, što je zahvatilo samo dio otuđene inteligencije i političkih mešetara, ali ne i široke mase.

U Kraljevini SHS, BiH je počela gubiti historijski identitet i svoju bosansku paradigmu. Ekonomski porobljena, uz provođenje agrarne reforme koja je imala pljačkaške momente, BiH je gubila političku i kulturnu nezavisnost, što se najviše odrazilo na položaj bosanskih muslimana, a u masama stvorilo osjećaj besperspektivnosti i bespomoćnosti.

Svaki oblik političkog ili nacionalnog organiziranja razvijao se samo pod vjerskim okriljem ili u formi kulturno-prosvjetnih društava (*Gajret* i *Narodna uzdanica*), što je predstavljalo samo jedan od elemenata formiranja i iskazivanja socioetničkog subjektiviteta. Ta društva nisu imala političko, socijalno, ekonomsko i nacionalno stajalište na osnovu kojeg bi definirali svoje ciljeve i problematiku vezanu za Bosnu i Hercegovinu i muslimane. Isto tako, ukupna muslimanska i kulturna politika nije svoj narod tretirala kao punopravni historijski i politički subjekt, nego su ga kao vjersku zajednicu prepustili hegemonizmu, raznim manipulacijama i tako doveli u poziciju sataniziranja i društveno-nacionalne defanzive.

Bošnjački totalitet sveden je samo na nepotpunu kulturnu i vjersku zajednicu, na oblik bivstvovanja u kojem su Bošnjaci bili samo pojava iz prošlosti i oblik življenja u kojem nije poželjna vlastita politika. To je dovelo do fosiliziranja društvenog i duhovnog bića, prijeteći da čitava zajednica nestane s društvene i historijske scene.

Zbog svih tih složenih uslova i okolnosti razvoja naše sredine, veliki značaj je imala svaka ideja ili pokret u politici, kulturi i društvu, imajući za cilj da poveže moderne socijalne i političke ideje i ideje nacionalnog i kulturnog identiteta, te samoodređenosti bosanskih muslimana kao zasebnog i već formiranog političkog i društvenog identiteta unutar tadašnjih društvenih odnosa.

Insistirajući na tim postavkama uspjelo se spriječiti razaranje i asimilacija bošnjačkog totaliteta i težnja da se ukupnost bića svede samo na jedan momenat-kulturno nasljeđe.

II

Kad ocjenjujemo rezultate bošnjačkih intelektualaca toga vremena, kao mjerilo treba uzeti stav koji se primjenjuje u ocjeni svake filozofske i duhovne misli, a to je koliko je ona utjecala na buduće vrijeme i događaje i kako utemeljuje i razvija svoje postavke u vremenu političkih i društvenih gibanja i potresa.

Veliki broj autora snažno tematizira brojne teme iz područja ekonomije, prava, filozofije, sociologije i politike. Ekonomske rasprave ukazuju na razumijevanje bitnog značaja ekonomije i ekonomske moći u životu društvene zajednice, a vrijedne priloge daju Šerif Bubić, Ahmed Kemura, Munir Šahinović Ekrem i Hasan Čišić.

Ogromne promjene u državno-pravnom statusu BiH na kraju 19. stoljeća dovele su i do kompleksnosti pravne prakse i odnosa šerijatskog prava spram građanskog, što prati odvojenost BiH od Hilafeta i uključenje u državne integracije s Austro-Ugarskom. Razumijevanje pravne misli nalazimo u interpretaciji dr Mehmeda Begovića, dr Hamdije Čemerlića i dr Halida Čauševića.

Filozofska misao bila je zaokupljena pitanjima odnosa vjere i znanja, islama i nauke. Evropska moderna misao smatrala je da je taj problem riješila preko obezvređivanja vjere i pozitivističkim naučnim pristupima.

Većina autora naglašava da je sukob vjere i nauke u islamu nepoznat, odnosno da je prihvatanje modernih znanstvenih dostignuća nužno sa stanovišta islama.

Iznenadjujuće je da je prisutna visoka interpretacija Kantove misli u teoriji spoznaje, kao i interpretacija učenja Mila i Bentama u etičkoj teoriji. Tu nalazimo rasprave Mustafe Busuladžića, Šabana Hodžića, Derviša Korkuta, Nurije Pašića, Abdurahmana Adila Čokića.

Sociološka misao je vrlo inspirativna i nalazimo interpretacije vezane za Halduna i Spensera, koje ne zaostaju za savremenim teorijskim stajalištima kritičke misli u interpretaciji zapadne civilizacije i totalitarnih ideologija 20. stoljeća. Značajne priloge dali su Ćamil J Avdić, Džemaludin Čaušević, Dževad Sulejmanpašić i Muhamed M. Sudžuka.

Politička misao, zajedno s kulturološkim raspravama, bila je vezana za neriješeno nacionalno pitanje i negiranje Bošnjaka kao naroda i BiH kao političkog i historijskog subjekta (Suljaga Salihagić, Husein Čišić, Edhem Bulbulović, Šukrija Kurtović, hfz Adulah Ajni Bušatlić, Ahmed Muratbegović).

Veoma je impresivan poduhvat grupe građanski orijentiranih muslimanskih intelektualaca, koji su preko časopisa *Putokaz* (Zagreb, 1937-1939) pokazali političko i duhovno moderno opredjeljenje. Časopis je okupio najznačajnije mlade intelektualne snage kod bosanskih muslimana toga vremena, s osnovnom namjerom da inteligenciju i široke mase odvoji od konzervativnih političkih i kulturnih krugova, te stvori uslove da djeluju u smislu nove političke, socijalne i kulturne orijentacije i izgradnje drukčijih društvenih odnosa socijalne i ekonomske pravde.

Časopis je okupio više od dvadeset pet saradnika, s Hasanom Kikićem kao glavnim urednikom, a autori priloga su Safet Krupić, Skender Kulenović, Zija Dizdarević, Ešref Badnjević, Nasif Deftedarević, Samija Hodžić, Vehbija Mehmedović, Rasim Fillipović, Husref Čišić, Melko Erak, Derviša Ljubović, Hamid Dizdar, Bakir Badnjević, dr Asko Borić, Miralem Ljubović, Mustafa Porobić, Derviš Imamović, Huso Salčić, Salih Alić i Nazif Resulović.

Tek s *Putokazom*, počinju se doživljavati problemi koji BiH smještaju u krug zapadno-evropske civilizacije. S pozicija lijeve političke socijalne i kulturne orijentacije, saradnici su prvi koji tematiziraju globalne probleme svog vremena postavljajući pitanje socijalne slojevitosti, kulturne tradicije, ekonomskog razvoja i nacionalne identifikacije. Naglašeno se distanciraju od konzervativnih krugova muslimanske sredine i obraćaju se radništvu, seljaštvu, inteligenciji i omladini. Odlučni su u nastojanju da se riješe nejasnoće i neizvjesnosti koje su se provlačile kroz našu historiju, te zasnivaju cjeloviti program emancipacije i afirmacije bosanskih muslimana kroz zajedništvo koje kao okvir može omogućiti suživot više narodnih zajednica.

Tražanjem uzroka dekadencije i krize u društvu, dotiču se ekonomske i socijalne osnove kao bitnog momenta povijesnog objašnjenja tih prilika.

Po oblastima, *Putokaz* je orijentiran na društvena i književna pitanja, ali su svi prilozi u funkciji društveno-političkih tema i problema, a cjelokupna orijentacija je zasnovana na aktuelnosti, kritičnosti i socijalnom programu. Osnovni cilj je da se učini snažan iskorak iz svirepe i surove stvarnosti i u tom smislu izvršili su snažnu kritiku otuđene inteligencije, stali u odbranu socijalno-deklasiranih slojeva, uočili težak položaj žene i ukazali na puteve njene brže emancipacije, popularizirali antifašističku misao unutar muslimanskog naroda, shvatili vrijednost tradicije i islama, posebno naglasivši njegovu progresivnu i demokratsku ulogu. Od prvog broja i teksta Safeta Krupića *Današnjica i mi* stoji imperativni zahtjev da inteligencija mora biti svjesna historijskog momenta i objediniteljski faktor u procesu društveno-ekonomskog, političkog i nacionalnog oslobođenja, jer "današnjica stoji pred nama kao niz pitanja koja mi moramo rješavati, jer je to smisao našeg života. Rješavati ih moramo, i to najaktivnije, jer neriješena pitanja znače za nas sigurnu smrt, jer mi smo po svojoj ekonomskoj i društvenoj strukturi sredina koja može da postane samo plijen onih koji oduzimaju slobode narodnih masa i pojedinaca, ali smo sredina koja bi u slobodi i demokraciji dala bogate i vrijedne priloge napretku". Primarna uloga inteligencije naglašena je i u posljednjem broju, u tekstu Skendera Kulenovića *Jedna žalost i jedna potreba*, kojim poziva da se intelektualci "trgnu iz naše mahmurne uležalosti, iz tromog bošnjakluka, iz malodušnosti".

Kao važno pitanje, naglašen je položaj seljaštva, zanatlija i radništva. U teoretskim raspravama, ističe se da agrarna reforma nije dovela do razvoja poljoprivrede niti se intenzivirao razvoj kapitalističke robne proizvodnje. Takav način provođenja agrarne reforme samo je pogoršao eksploataciju, što je stvorilo svijet nadničara. *Putokaz* iznosi statističke podatke o zapuštenosti naših sela, o

nepismenosti, alkoholizmu, nehigijenskim uslovima, kulturnoj zastalosti, praznovjerju i zelenaštvu. (Husref Čišić, Ešref Badnjević, Miralem Ljubović, Vehbija Mehmedović i Huso Salčić).

U razmatranju položaja žene, jasna opredijeljenost došla je naročito do izražaja u članku Mustafe Orlanovića, *Položaj muslimanke u Bosni*, kao i u člancima Derviše Ljubović i Samije Hodžić.

Autor naglašava da su društveni odnosi koji su suprotni vjerskim propisima odredili položaj žene, koji je u Bosni i Hercegovini u očitoj suprotnosti s vjerskim propisima. Ukazujemo na marksistički stav autora da su oslobađanje i emancipacija žene mjera emancipacije čovjeka i društva. Shodno tome, proces emancipacije vezan je za promjenu društveno-ekonomske i političke situacije.

Uočavajući opasnost od narastajućeg fašizma, autori poručuju da on oduzima ljudske slobode. Bakir Badnjević u članku *Islam i demokracija* u tom cilju među širokim narodnim slojevima afirmira stav da islam u svojoj esencijalnoj osnovi ima demokratsku potku i da se uopće kao problem ne postavlja pitanje političke orijentacije na relaciji demokracija – fašizam. (Značajni su tekstovi Hasana Kikića, Ešrefa Badnjevića, Mustafe Orlanovića, Skendera Kulenovića i Šukrije Huskića).

Opredjeljenje je pitanje opstanka i ne smije se dozvoliti manipulacija, jer je fašizam novo ime za staru laž (Šukrija Huskić). Poseban doprinos *Putokaz* je dao u kritički kreativnom razmatranju nacionalnog opredjeljenja muslimana, gdje je naglašeno gledište Hasana Kikića koje govori da je “pravo nacije (...) razmaknuto do granice prava čovjeka”. Svjesni neodređenih stavova političkih stranaka i sveštenstva koji ne dozvoljavaju da se završi proces nacionalnog afirmiranja muslimana, intelektualci oko *Putokaza* na bosanske muslimane gledaju kao na poseban historijski, kulturni i narodni individualitet, a na BiH kao na historijsku i kulturnu posebnost.

Saradnici *Putokaza* su ukupno svoje djelovanje podredili saznanju da bosanski muslimani moraju ubrzati proces adaptacije na moderne društvene tokove života, rada i mišljenja i da, kao dio svijeta koji je ekonomski, politički i kulturno potlačen, s ostalim potlačenim klasama i narodima trebaju tražiti rješenje za svoj položaj.

Putokaz je razumio dramu bosanskih muslimana kroz historijski proces formiranja kulturnog i historijskog bića, kad se poslije naglo izmijenjenih prilika, 1878. godine, i usljed razvoja industrijskih odnosa, čitava jedna društvena zajednica zbog sporog procesa stvaranja zdrave sinteze zapadnoevropske kulture i sopstvenih kulturnih tekovina, našla pred društveno-ekonomskom katastrofom.

Prvi su postali svjesni opasnosti od manipulacija muslimanskim masama koje su ekonomski, kulturno i politički uništene u režimu Kraljevine Jugoslavije. Zato su postavili zadatak inteligenciji da odvoji mase od konzervativnih krugova i stvori uslove za djelovanje u smislu izgradnje novih društvenih odnosa preko lijeve političke i socijalne orijentacije.

U težnji da emancipira bosanske muslimane od socijalno-ekonomske i kulturne degradacije, i zbog jasnog stava da muslimani moraju imati samostalnu i

aktivnu ulogu u političkom i kulturnom životu zemlje, saradnici *Putokaza* su pokazali da ne promišljaju niti djeluju u vakumu ili svijetu kulturnog i umjetničkog artizma i elitizma. Isto tako, pokazali su da kao ljevičari osmišljavaju zbilju i ne robuju rigidnim komunističkim i boljševičkim shvatanjima o služenju „svjetskoj revoluciji“. Naprotiv, oni su svjesni da žive i djeluju u Bosni i Hercegovini koja je ekonomski, politički i kulturno porobljena, uz stalnu prijetnju uništenja njenog historijskog bića. Takvim stavom, *Putokaz* je na razini novih ideja da, kad se izriče kritika, uvijek se govori iz unutrašnjosti jednog svijeta, odnosno praksisa.

Na tragu modernih ideja, zasnovali su program emancipacije kroz ekonomsku, socijalnu, kulturnu i političku akciju lijevog političkog djelovanja intelektualaca, radništva i seljaštva. Na osnovi izgradnje društva, kroz izmjenu ekonomskih i političkih odnosa, tražili su put uključivanja bosanskih muslimana i bosanskohercegovačkog naroda u povijesni proces oslobađanja čovjeka kroz ekonomsko i političko oslobađanje.

Saradnici *Putokaza*, nošeni reformskim idejama prosvjetiteljstva, ukupnu problematiku Bosne i Hercegovine, a posebno bosanskih muslimana, sagledali su u sklopu povijesnih događanja i novih društvenih pokreta, posebno radničke klase kao novog povijesnog subjekta. Rješenje problema traže kroz proces adaptacije na moderne društvene tokove života, tj. da zajedno s potlačenim klasama i narodima, kroz ekonomski, politički i kulturni preobražaj, traže rješenje za svoj položaj.

U čitavom periodu izlaženja, časopis je imao finansijskih problema i bio pod stalnom prismotrom policije. Opća politička klima i novonastale prilike, 1939, godine dovele su do njegovog gašenja, ali treba naglasiti da u čitavom periodu izlaženja taj časopis nije imao podršku ni u političkim, ni u kulturnim krugovima.

Muslimanskoj trgovačko-esnafskoj čaršiji i konzervativnim krugovima nije odgovarao časopis socijalno-kritičke orijentacije. Isto tako, zbog jasnog stava o bosanskim muslimanima, kao historijskom i političkom subjektu, *Putokaz* nije odgovarao ortodoksnim komunistima, a pogotovo koncepciji Hasana Kikića, Safeta Krupića i Skendera Kulenovića, koji su zbog samostalnog mišljenja stigmatizirani i odbačeni kao trockisti i krležijanci.

Sudbina mnogih bila je tragična kroz II svjetski rat, a kao žrtve fašizma završili su Hasan Kikić, Safet Krupić, Huso Salčić, Husref Čišić i Zija Dizdarević. Preživjele je dugo vremena pratila odbačenost i podozrenje. Historijska istina je da ta grupa mladih ljudi predstavlja najbolji izdanak onog procesa emancipacije koji je započeo s Ljubušakom, Bašagićem i reisom Čauševićem.

Njihovo djelovanje ostavilo je dubokog traga u historiji naše države i ne može se zanemariti saznanje da su jasno naglašeni stavovi *Putokaza* vezani za socijalne, ekonomske i političke probleme društva, klasno-nacionalni koncept oslobođenja i insistiranje na autonomiji Bosne i Hercegovine kao zajednice ravnopravnih naroda, trasirali put ka izgradnji njenog državno-pravnog subjekta.

ZAKLJUČAK

U razdoblju od polovine 19. do sredine 20. vijeka, moderni svijet preko procesa evropeizacije i modernizacije proizveo je ogromna raslojavanja unutar bošnjačkog društvenog bića.

Modernizam je nametnuo određenje prema vlastitom sadržaju, pitanju sekularizma, građanskog društva, političkog djelovanja, nacionalnog organiziranja i pravno- ekonomskog usklađivanja prema principima novog sistema življenja. To je izazvalo ogromnu pometnju čitave zajednice i bošnjački intelektualci su suočeni sa složenom strukturom pitanja vezanih za mogućnost i uvjete opstanka u Bosni i Hercegovini, kao i za odnose s drugim narodima.

Većina bošnjačkih intelektualaca znala je da se suoči sa izazovima Zapada i pozitivno odgovori na pitanja koja je naučno-tehnička civilizacija stavila pred njih. Posebno je markantan poduhvat intelektualaca oko časopisa *Putokaz* koji su na tragu modernih ideja građanskog društva Zapada zasnovali program emancipacije kroz ekonomsku, socijalnu, kulturnu i političku akciju i izgradnju državno-pravnog karaktera Bosne i Hercegovine.

LITERATURA:

- Filipović, M (2004): *Historija bosanske duhovnosti*, "Svjetlost", Sarajevo.
- Filandra, Š (1998): *Bošnjačka politika u dvadesetom stoljeću*, "Sejtarija", Sarajevo.
- Ibrahimagić, O (1998): *Državno-pravni razvitak BiH*, VKBI, Sarajevo.
- Muftić, E (2002): *Bošnjačka ljevica*, DES, Sarajevo.
- Purivatra, A (1972): *Nacionalni i politički razvitak Muslimana*, "Svjetlost", Sarajevo.
- Zbornik radova (1983): *Progresivna misao u BiH, 1918-1941*, "Svjetlost", Sarajevo.

THE MODERN SOCIAL AND HUMANISTIC THOUGHT OF BOSNIAKS

SUMMARY

This article presents and highlights the facing of our community with a modern thought and the new social and political ideas, which arised within the framework of the European civil society. This was reflected on the entire economical, political, social and spiritual state of Bosnian Muslims, who had virtually overnight, with the arrival of Austro-Hungarian Monarchy, faced a novel and different cultural-economic and legal framework. The new period required adequate responses on which depended the status and survival of Bosniaks, and which should have prevented the assimilation and destruction of the Bosniak totality. The encounter with the modern is one of the most significant events for Bosniak wisdom; through syncretism, there is a search for a model of integration in the European cultural heritage, without sacrificing the centuries-old Islamic spirituality. The magazine "Putokaz" was a news herald for civic-oriented Bosniak intellectuals, who were the first to establish a clear image about the magnitude of the historical moment and perceived the problem in a way that put Bosnia and Herzegovina on the global historical scene.

Keywords: modern, civil society, Bosnian-Herzegovinian society, europenisation, adjustment to new conditions